

УДК: 581.5/9 (477.43/44)

Шевчук О.А.

Флористична характеристика заплав малих річок Східного Поділля

Рослинні ресурси є частиною природних багатств нашої країни, тому їх раціональне використання, відновлення, збагачення і охорона – одне із найважливіших загальнодержавних народногосподарських завдань. У сучасну епоху збереження природного середовища, охорони генетичного, видового, біологічного та ландшафтного різноманіття як основи забезпечення сталого розвитку суспільства набула винятково важливого значення. Збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, охорона навколишнього середовища, розвиток природно-заповідного фонду здійснюється в інтересах не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь. Створення заповідних територій забезпечує сприятливі умови для збереження генофонду видів тваринного і рослинного світу, передусім рідкісних і зникаючих, а також природних комплексів, надає можливість зберегти еталони природних екосистем. Посилення антропогенного тиску на природні екосистеми призвело до суттєвих змін кількісних і якісних характеристик їх флори та фауни.

Об'єктом дослідження є долина річки Постолова (притока р. Снівода), що належить до басейну Південного Бугу, поблизу с. Іванів Калинівського району Вінницької області. Господарське перетворення дослідної території, поряд з деякими іншими факторами, призвело до певної деградації рослинного покриву, у зв'язку, з чим гостро ставляться питання про необхідність її охорони.

Виділення основних флороценотичних комплексів проводились традиційними методами геоботанічних досліджень. Фітоценотичний опис

проводили за методикою Т.О. Работнова [10].

Досліджувана територія з геологічного погляду розміщена в межах Українського кристалічного фундаменту Східноєвропейської платформи. Рельєф місцевості сформувався під дією ендегенних та екзогенних факторів. Відповідно до схеми геоморфологічного районування територія знаходиться у межах Західно-Придніпровської денудаційної височини Придніпровсько-Приазовської області. Територія має досить своєрідні природні умови. Рельєф порівняно спокійний, вододільні простори тут розчленовані слабо [6].

Клімат території помірно-континентальний. Середньорічні температури змінюються від +8,1 до –6,5°C. Температура січня становить –4-6°C, а температура липня – +18-20°C. Сума активних температур на більшій частині території – 2600°C. Холодний період складає 113-116 днів, з 21-23 листопада по 15-17 березня. Період вегетації розпочинається в першій декаді квітня і продовжується 200-220 днів. Перші заморозки розпочинаються в середині жовтня, останні – в квітні – на початку травня. Тривалість безморозного періоду 165-175 днів. Середньорічна відносна вологість повітря 65-66%, у літні місяці 49-52%. Повторюваність слабких посух 15-20 днів на рік. Суховіїв майже немає. Ґрунт промерзає на глибину 20-30 см на півдні, а на півночі до 65 см. Танення снігу починається 11-27 лютого і закінчується до 7-14 березня [4]. У циркуляції атмосфери найбільший вплив мають західні, південно-західні повітряні маси Атлантики, Середземного і Чорного морів, які пом'якшують і звожують клімат місцевості [4].

Річка Постолюва належить до басейну Південного Бугу. Довжина її становить 38 км, а площа басейну – 455 км². Похил річки 1,5 м/км. У пригирловій частині є заболочені ділянки, в долині утворено ставки. Переважає снігове живлення, проте значний відсоток має дощове та підземне живлення [1].

Ґрунтовий покрив території утворився під впливом взаємодії помірно-континентального клімату, достатнього зволоження, лісовою рослинністю та наявності карбонатних лесів суглинкового механічного складу у якості ґрунтоутворюючої породи. Він складається із чорноземів опідзолених і сірих лісових опідзолених ґрунтів. Чорноземи опідзолені містять в шарі 0-30 см в середньому 3,39% гумусу (127 т/га). Реакція ґрунтового розчину їх переважно слабокисла – рН 5,6-5,8. ці ґрунти мають порівняно добрі водно-фізичні властивості і відносяться до високородючих ґрунтів. Сірі лісові опідзолені ґрунти мають невисокий вміст гумусу, який складає в середньому 1,85%. Реакція ґрунтового розчину становить рН 5,2-5,3 [2].

За схемою геоботанічного районування досліджувана територія знаходиться у межах Подільсько-Середньопридніпровської підпровінції Європейсько-Сибірської лісостепової області. Рослинний покрив цієї території формують представники неморіальної (широколистяних лісів), понтичної (степової) та бореальної (тайгової) флори.

За схемою фізико-географічного районування об'єкт дослідження знаходиться у межах Хмільник-Літинського району, області Подільського Побужжя Дністровсько-Дніпровського Лісостепу [12].

Географічне положення досліджуваної території зумовлює ландшафтне та біотичне різноманіття, тому досліджувана місцевість відповідає створенню орнітологічного заказника місцевого значення.

На лівому березі р. Постолюва зростають субори – соснові ліси, зазвичай дубові з дубово-сосново-орляково-різнотравними угрупованнями. Відмінністю суборів є те, що в них на дерново-підзолистих ґрунтах в умовах багатшого водно-

мінерального живлення зростають дубово-соснові угруповання. У складі деревостану поєднується дві лісоутворюючі породи: сосна звичайна (*Pinus sylvestris* L.) і дуб звичайний (*Quercus robur* L.). У його структурі чітко виділяється два яруси. У першому ярусі – сосна звичайна (*Pinus sylvestris* L.). Основою другого ярусу є дуб звичайний (*Quercus robur* L.), інколи береза бородавчаста (*Betula verrucosa* Ehrh.). До нього незначною мірою домішується осика (*Populus tremula* L.), черешня (*Cerasus avium* Moench., *Prunus avium* var. *regalis*), яблуня лісова (*Malus silvestris* Mill.), груша звичайна (*Pyrus communis* L.). Слід відмітити, що рослинність суборів поєднується бореальними та неморіальними видами. Із бореальних видів домінуючим є, насамперед, *Pinus sylvestris* L. – основний едифікатор багатьох типів лісу і осередок світи бореальних видів. У порівнянні з борами, субори мають багатший і різноманітніший флористичний склад угруповань.

У чагарниково-трав'янистому ярусі домінують види з ксероморфною структурою, що відповідає ґрунтово-кліматичним умовам місцезростання. Підлісок досить добре розвинутий, утворений переважно бруслиною бородавчатою (*Euonymus verrucosa* Scop.) і б. європейською (*E. europaea* L.). На багатших ґрунтових відмінах з'являються кущі малини (*Rubus idaeus* L.), ліщини звичайної (*Corylus avellana* L.), тоді чагарниковий ярус стає загущеним. Із чагарників тут ростуть ожина сиза (*Rubus caesius* L.), дрік красильний (*Genista tinctoria* L.), горобина звичайна (*Sorbus aucuparia* L.), крушина ламка (*Frangula alnus* Mill., *Phamnus frangula* L.), жостір проносний (*Rhamnus cathartica* L.), бузина чорна (*Sambucus nigra* L.) та б. червона (*S. racemosa* L.). Слід відмітити, що у підліску досліджуваної території зростає глід одноматочковий (*Crataegus monogyna* Jacq.), який відноситься до (категорія 5) рослин, що потребують охорони з боку держави та органів місцевої влади [5, 7].

Трав'янистий покрив різноманітніший як за чисельністю видів, так і за їх участю в фітоценозах. Тут зустрічаються: орляк звичайний (*Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn), щитник чоловічий, або чоловіча папороть (*Dryopteris filix-mas*), веснівка дволиста (*Majanthemum bifolium* (L.) F.W. Schmidt.), суниці лісові (*Fragaria vesca* L.), купина лікарська (*Polygonatum officinale* (L.) All.), гравілат міський (*Geum urbanum* L.), вероніка дібровна (*Veronica chamaedris* L.), зірочник середній, або мокрець (*Stellaria media* (L.) Vill.), фіалка собача (*Viola canina* L.), тонконіг дібровний (*Poa nemoralis* L.), самосил гайовий (*Teucrium chamaedrys* L.), розхідник плющовидний (*Glechoma hederaceae* L.), в'язіль барвистий (*Coronilla varia* L.), перестріч гайовий (*Mellampyrum nemorosum* L.), осока лісова (*Carex sylvatica* Huds.), та інші менш поширені види. Трав'яний покрив суборів багатий на рослини, що потребують охорони з боку держави та органів місцевої влади. Тут зростають: конвалія звичайна (*Convallaria majalis* L.) та дзвоники персиколісті (*Campanula persicifolia* L.), види занесені до Червоної книги Вінницької області; перстач прямостоячий, або калган (*Potentilla erecta* (L.) Hampe.) та холодок лікарський (*Asparagus officinalis* L.) (категорія 4) – рідкісні види з невисоким ступенем загибелі генофонду [5, 7]. Група ефемероїдів представлена зірочками жовтими (*Gagea lutea* (L.) Ker-Gaml.) та рідкісними видами рослин: медункою темною (*Pulmonaria obscura* L.) та рястом порожнистий (*Corydalis cava* (L.) Schweigg. et Koerte.) (категорія 4) та первоцвітом весняним (*Primula veris* L.) (категорія 5) [5, 7]. Бріофіти представлені здебільшого видами: плевроцій Шребера (*Pleurozium schreberi* L.), гілкодій блискучий (*Hilcomium splendens* L.), подекуди зустрічаються асоціації зозулиного льону (*Polytrichum commune* L.).

Заплавні луки виникли на місцях вирубанної деревно-чагарникової рослинності, яка у заплавах багатьох річок зведена до мінімуму. Подальшого скорочення площ деревно-чагарникової рослинності дозволяти не можна, бо це призведе до різкого посилення ерозії і занесення продуктами останньої доброякісних лучних ділянок. Головними особливостями лучнорослинних умов, властивих заплавам найтипівіших річок є те, що вони розвиваються під впливом двох антагоністичних факторів: самої річки і позазаплавних материкових умов [11].

Заплавні луки р. Постолова розташована на підвищених елементах рельєфу, заплави переважно сухі, на середніх елементах – більше вирівняні з достатнім режимом зволоження. Мають певну геоморфологічну просторову приуроченість, неоднорідний ґрунтовий покрив, режим заплавності та рослинного покриву.

На сухому правому схилі травостій чітко диференційований на три яруси: в першому з них висотою 80 см і вище ростуть тонконіг вузьколистий (*Poa angustifolia* L.), костриця лучна (*Festuca pratensis* Huds.), грястиця збірна (*Dactylis glomerata* L.), тимофіївка лучна (*Phleum pratense* L.). Домінантну роль у цьому ярусі відіграє пирій повзучий (*Agropyron repens* (L.) Beauv.). Найбільше покриття дають види другого ярусу, особливо завдяки участі едификатора – пирія повзучого (*Agropyron repens* (L.) Beauv.), його співдомінантами є деревій звичайний (*Achillea millefolium* L.), подорожник ланцетолистий (*Plantago lanceolata* L.), щавель кінський (*Rumex confertus* Willd.), дивина ведмежа (*Verbascum thapsus* L.), березка польова (*Convolvulus arvensis* L.), кудрявець Софії (*Descurania sophia* (L.) Webb ex Prantl.), крупка дібровна (*Draba nemorosa* L.), осот польовий (*Cirsium arvense* (L.) Scop.), хвощ лучний (*Equisetum pratense* L.), кропива жалка (*Urtica urens* L.), лобода біла (*Chenopodium album* L.), будяк акантовидний (*Carduus acantoides* L.), з якими пирій утворює різноманітні асоціації, що відображають особливості ґрунтово-екологічних умов місцезростання. Подекуди зустрічаються поодинокі екземпляри щавлю горобинного (*Rumex acetosella* L.), хрінниці смердючої (*Lepidium ruderales* L.), празелені звичайної (*Lapsana communis* L.). У третьому ярусі висотою 15-20 см ростуть конюшина лучна (*Trifolium pratense* L.), лядвенець звичайний (*Lotus corniculatus* L.), конюшина (*Trifolium hirtum* All.), конюшина повзуча (*Trifolium repens* L.), перстач гусячий (*Potentilla anserine* L.), подорожник великий (*Plantago major* L.), осока пухирчаста (*Carex vesicaria* L.). Домінантну роль у цьому ярусі відіграють низькорослі дводольні трави, зокрема конюшина лучна (*Trifolium pratense* L.), перстач гусячий (*Potentilla anserine* L.), лядвенець звичайний (*Lotus corniculatus* L.). На окремих ділянках субдомінантами конюшини лучної (*Trifolium pratense* L.) є осока пухирчаста (*Carex vesicaria* L.), нечуйвітер волохатенький (*Hieracium pilosella* L.).

Лівий берег більш пологий, характеризується приблизно такими самими рослинними угрупованнями, як і правий, але окрім названих видів зустрічаються чебрець звичайний (*Thymus serpyllum* L.), маренка пахуча (*Asperula graveolens* Bieb. Ex Schult. et Schult. fil.), синяк звичайний (*Echium vulgare* L.), звіробій звичайний (*Hypericum perforatum* L.), конюшина золотиста (*Trifolium aureum* Poll.). Окрім цих видів тут зростають рідкісні та перебуваючи під загрозою зникнення види рослин: цмин пісковий (*Helychrysium arenarium* L. Moench.) та купальниця європейська (*Trollius europaeus* L.) (категорія 3) [7]. Ці види занесені до Червоної книги Вінницької області. В рельєфних зниженнях трапляються зарості осики (*Populus tremula* L.) та тополі чорної або осокору (*Populus nigra* L.).

Із прибережних рослинних угруповань найтипівішими, що контактують з лучними угіддями, є фітоценози з домінуванням осоки гострої (*Carex acuta* L.), рогузу

широколистого (*Typha latifolia* L.), комишу лісового (*Scirpus sylvaticus* L.), комишу озерного, або кути (*S. lacustris* L.), ситника членистого, або с. блискучеплодного (*Juncus lamprocarpus* Ehrh.), очерету звичайного (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.). Окрім цих видів тут зустрічаються: череда трироздільна (*Bidens tripartita* L.), гірчак перцевий (*Polygonum hydropiper* L.), лепешняк звичайний (*Glyceria aquatica* (L.) Wahlenb.), вовконіг європейський (*Lycopus europaeus* L.), вербозілля лучне (*Lysimachia nummularia* L.), плакун верболистий (*Lythrum salicaria* L.), жовтець золотистий (*Ranunculus auricomus* L.), золотушник звичайний (*Solidago virgaurea* L.), м'ята водяна (*Mentha aquatica* L.), смовдь болотна (*Peucedanum palustre* (L.) Moench. *Selinum palustre* L.), чистець болотний (*Stachys palustris* L.).

Водна рослинність відрізняється від інших типів рослинності рядом ознак, які визначають її специфічність. Водне середовище накладає відбиток на анатомо-морфологічні ознаки її флористичних елементів чи компонентів [3]. Рослинність водойм має більш однорідні умови існування. Розміщення їх у водоймі визначається, в основному, її глибиною [12]. У найближчому до берега поясі мілководних рослин поширені: осока гостра (*Carex acuta* L.), ситник розлогий (*Juncus effusus* L.), рогіз широколистий (*Typha latifolia* L.) і р. вузьколистий (*T. angustifolia* L.). Ці рослини є домінантами цього пояса. Подекуди зустрічаються комиш лісовий (*Scirpus sylvaticus* L.), осока несправжньоосмиканцева (*Carex pseudocyperus* L.). За поясом мілководних рослин розміщується пояс комишів, який утворюють комиш озерний (*Scirpus lacustris* L.), ситняг болотний (*Eleocharis palustris* L.), очерет звичайний (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. Ex Steud.), частуха подорожникові (*Alisma plantago-aquatica* L.), тонконіг болотний (*Poa palustris* L.). У третьому поясі (глибина 2-3 м) переважає рдесник плаваючий (*Potamogeton natans* L.). У четвертому поясі (глибина 3-5 м) поширений виключно рдесник пронизанолистий (*P. perfoliatus* L.), їжача голівка непомітна (*Sparganium neglectum* Beeby.), яка виносить на поверхню води лише свої суцвіття. Найбільш поширеними вільноплаваючими рослинами є види: ряска мала (*Lemna minor* L.), жабурник звичайний (*Hydrocharis morsus-ranae* L.), елодея канадська (*Elodea canadensis* Michx.).

Варто зазначити, що багатство видового складу рослинного світу об'єкту дослідження створює передумови для заповідання даної території з метою збереження біологічного різноманіття заплавлених малих річок Східного Поділля.

1. Бурдейний П.А., Рубін М.Б. Вінницька область. – К.: Рад. школа, 1967. – 164 с.
2. Географія Вінницької області: Пробний навчальний посібник для середньої школи / За ред. Денисика Г.І., Жовнір Л.Ф. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 308 с.
3. Григора І.М., Соломаха В.А. Рослинність України (еколого-ценотичний, флористичний та географічний нарис). – К.: Фітосоціоцентр, 2005. – 452 с.
4. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: Екобізнесцентр, 1998. – 183 с.
5. Любчак О.О. Державне управління екології та природних ресурсів у Вінницькій області. / Під заг. ред. О.Г. Яворської. – Вінниця, 2005. – 52 с.
6. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України. – К.: Знання, 2005. – 512 с.
7. Мельник В.І. Рідкі види флори рівнинних лесов України. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 212 с.
8. Наукове обґрунтування створення орнітологічного заказника місцевого значення «Іванівський» / Під заг. ред. Кур'яти В.Г. – Вінниця. – 2008. – 28 с.
9. Півошенко І.М. Клімат Вінницької області. – Вінниця: «ВАТ Віноблдрукарня», 1997. – 240 с.
10. Работнов Т.А. Фитоценология. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 292 с.
11. Рослинність УРСР: Природні луки. – К.: Наук. Думка, 1968. – 256 с.
12. Середнє Побужжя / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.

The diversity of the species' composition of the flora creates preconditions for the reserving of this territory with the purpose of saving the biological variety of back-waters of small rivers of Eastern Podillya.